

Baer, Frank. *Votivtafel-Geschichten. Votivtafeln erzählen von Räubern und von Kriegen, von Feuerbrünsten und Kindsnöten, von Verkehrsunfällen und von wunderbarer Hilfe.* Rosenheim 1976, Rosenheimer Verlagshaus Alfred Förg. 172 p., 73 ill., f 44,23; ISBN 3-475-52171-7.

Onder de uitingen van volksvroomheid is de meest persoonlijke het votiefbord, dat aan het eind van de middeleeuwen in zwang geraakte. Aanvankelijk stond er een gebeurtenis of een goddelijke persoon op afgebeeld, naar aanleiding van een wonderbaarlijke redding of iets dergelijks. Voor de kerk was het tevens een vorm van geloofspropaganda, te meer omdat velen nog ongeletterd waren. In de beginperiode van de bedevaarten werd daarom door de beheerders van kapellen opdracht gegeven votiefborden te schilderen. Later werden de afbeeldingen niet naar aanleiding van een concrete gebeurtenis gemaakt, maar als een algemeen verzoek om bescherming van de heilige. De auteur behandelt alleen de op votiefborden afgebeelde wondergeschiedenissen met de daarbij behorende teksten. Hij rangschikt ze naar hun aanleiding. – J.J.S.

Bakker, M. *Akkruumer almenak.* Ljouwert 1977, Fryske Akademy. (Fryske Akademy 519). 202 p., 44 foto's, 4 krt., 1 tek.; f 14,25; ISBN 90-6171-519-9.

Deze 'almanak' bevat een aantal artikelen over het verleden van Akkrum. De artikelen zijn gebaseerd op literatuur, archiefmateriaal en eigen herinneringen en omvatten een groot aantal onderwerpen: o.m. de geschiedenis van het dorp, oorsprong van familienamen, handel en nijverheid, geschiedenis van een aantal families en bedrijven, de befaamde Adam Hurdrider, dorpstypen, de rel bij het zilveren kroningsfeest van Willem III in 1884, de jaarlijkse markt annex kermis. In het laatste hoofdstuk, gewijd aan folklore en kinderspel, gaat Bakker uitvoerig in op de viering van Palmpasen, St. Maarten, de laatste schooldag en op de inhuurtermijn en een groot aantal kinderspelen. – M.v.Z.

Balk, J. Th. *Een groet uit Noord-Holland. Een prentbriefkaartenalbum uit het begin van onze eeuw.* Amsterdam 1977, Meijer Pers b.v. 159 p., ca. 700 ill.; f 79,50.

Dit boek bevat een selectie van ongeveer 700 prentbriefkaarten uit de verzameling van 70.000 van de Provinciale Atlas van Noord-Holland, die gehuisvest is in het Rijksarchief te Haarlem. Bepalend voor de keus waren de ouderdom van de prentbriefkaarten (nl. die uit de periode 1895-1915), de aard van de afbeelding, een redelijke spreiding van de kaarten over heel Noord-Holland en de kwaliteit van de foto.

Aan het naar onderwerp gerangschikte kaartenalbumgedeelte (Op en aan het water, Van loven en bieden, Strand zonder bloot e.d.) gaat een acht pagina's tellende inleiding vooraf. De prentbriefkaart, die we in Nederland vooral via Duitsland – waar de eerste 'Ansicht' omstreeks 1870 verstuurd moet zijn – hebben leren kennen, was rond de eeuwwisseling van grote betekenis: wie moeite had met het schrijven van een brief kon

op een kaart met enkele woorden en voor weinig geld een boodschap doorgeven. Tot 1905 moesten de mededelingen nog op de beeldzijde van de kaart gedaan worden, omdat de keerzijde alleen bestemd was voor de adressering. In de eerste jaren van deze eeuw was het een ware rage prentbrefkaarten, waarvan er toen jaarlijks miljoenen verstuurd werden, in albums te verzamelen. – J.J.-v.P.

Bovenkerk, Frank, en Lodewijk Brunt. *Binnenstebuiten en ondersteboven. De antropologie van de industriële samenleving.* Assen/Amsterdam 1976, Van Gorcum. (Terreinverkenningen in de culturele antropologie 7). 108 p.; f 19,-; ISBN 90-232-1467-6.

Antropologen die onderzoek willen doen in de industriële samenleving moeten zich bezig houden met de marges van de maatschappij, minderheidsgroepen, de 'tegencultuur'. In de keuze van theorieën, methoden en technieken moeten zij niet dogmatisch te werk gaan, maar zich laten leiden door de probleemstelling. En hun rapporten moeten leesbaar zijn. In een kritische bespreking van een aantal empirische studies werken de auteurs deze aanbevelingen in hfst. 3 en 4 nader uit. In hfst. 1 geven zij een opsomming van de beweegredenen van antropologen om zich met hun eigen cultuur bezig te houden, en in hfst. 2 betogen zij dat de argumenten die gebruikt zijn om antropologie en sociologie als aparte wetenschappen te beschouwen niet houdbaar zijn. – J.H.

Buis, Corn. *Aalsmeer. Van mensen en dingen.* Alphen aan den Rijn 1972-1976, Repro-Holland. 2 dln. 154, 136 p., 186, 156 foto's; f 62,50.

Zowel het eerste als het tweede deel bestaat uit persoonlijke herinneringen aan bekende en minder bekende Aalsmeeders uit de periode 1900-1950 en uit impressies over het vroegere Aalsmeer. In deel 2 zijn ook enkele tientallen pagina's gewijd aan het Aalsmeer van nu. Het geheel wordt door zeer veel foto's opgeluisterd. – J.J.-v.P.

Collen, J., en J. Lambin. *Oude gebruiken en gerechten uit Limburg.* Antwerpen/Amsterdam 1977, De Nederlandsche boekhandel. 176 p., ill.; f 24,90; ISBN 90-289-0280-5.

Met het oog op een toeristische promotion van Belgisch-Limburg en op aanmoediging van Jozef Weyns registreerde en catalogiseerde Collen in enkele jaren meer dan 600 traditionele recepten uit Belgisch-Limburg. Lambin koos er 180 voor deze bundel uit. Ze zijn systematisch ondergebracht in hoofdstukken die onder meer gewijd zijn aan brood, soep, groente, vis, zuivel. De betekenis die elke voedselgroep in de provincie Limburg in het verleden had, wordt aangegeven, terwijl ook plaatselijke bijzonderheden de aandacht krijgen. Een register op de in de bundel vermelde Limburgse plaatsnamen, een register op de behandelde specialiteiten en een bibliografie besluiten het geheel.

– J.J.-v.P.

Dalen, A. G. van. *Onze schutterij. 30 jaar gildewezen in Gelderland 1947-1977.* Huissen 1977, Stichting Kontakt van Gelderse Schuttersgilden. 112 p., 40 foto's; f 17,25.

Dit jubileumboek, uitgegeven ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de Federatie van Gelderse Schuttersgilden, gaat voornamelijk in op het schutterswezen na de tweede wereldoorlog. Van Dalen beschrijft aan de hand van notulen, mededelingen en literatuur de situatie van kort na de oorlog, de periode van verminderde belangstelling in het midden van de vijftiger jaren, de herleving van de belangstelling (o.m. door het toevoegen van tamboerkorpsen met pijpers en trompetters, majorettekorpsen en door het minder militaire karakter), het wezenlijke karakter en de taak van de gilden, de tradities en feesten in een aantal plaatsen. – M.v.Z.

Dorleijn, Peter. Geen moed vist ook. Fragmenten uit de Zuiderzeevervisserij. Bussum 1977, De Boer Maritiem. 159 p., 113 ill.; f 49,50; ISBN 90-228-1976-0.

Aan de hand van interviews beschrijft de auteur-tekenaar Peter Dorleijn de Zuiderzeevervisserij in de periode van ca 1850 tot 1966. Het boek valt uiteen in twee delen: deel één beschrijft de Zuiderzee, de daar gebruikte scheepstypen met het interieur, de versieringen, de netten en hun vervaardiging met de daarbij behorende gereedschappen; deel twee behandelt de visserijmethoden. Het geheel is voorzien van gedetailleerde constructietekeningen en andere illustraties. – J.J.S.

Fuchs, J. M., en W. J. Simons. *Het zal je maar gezegd wezen. Buitenlanders over Nederland.* Den Haag 1977, Kruseman's Uitgeversmij. 158 p., 50 ill., f 24,50; ISBN 90-233-0359-8.

Uitspraken en meningen van buitenlanders over Nederland en Nederlanders. Gerangschikt per thema komen eerst de positieve en daarna de negatieve opmerkingen, allemaal vertaald, aan de orde. De auteurs menen dat een uitgebreide bronnenopgave voor een boekje als dit wat zwaar zou zijn: volstaan wordt met de vermelding van auteur, titel en jaar. – J.J.S.

Gastronomy. The anthropology of food and food habits. Edited by Margaret L. Arnott. The Hague/Paris 1975[1976], Mouton publishers. (World anthropology). XVI, 354 p., ill.; f 63,85; ISBN 90-279-7739-9.

Deze bundel artikelen over diverse aspecten van de voeding is een resultaat van het negende 'International congress of anthropological and ethnological sciences', dat in 1973 in Chicago werd gehouden. Op dit congres werd het onderwerp voeding onder de titel gastronomie verzorgd door het 'International committee for the anthropology of food and food habits', dat zijn taak ruim opvat. Het interesseert zich voor alle wetenschappelijk onderzoek dat gericht is op de menselijke voeding. Wetenschapsmensen van elke studierichting die in hun werk ook maar op enigerlei wijze met de voeding in aanraking komen, worden aangemoedigd de voedingsgewoonten die ze tegenkomen, vast te leggen, ook al gaat hun primaire belangstelling niet naar de voeding zelf uit. In deze bundel komen dan ook zeer uiteenlopende voedingsaspecten aan de orde. De meeste artikelen gaan over elementen uit de voeding van niet-westerse culturen. De bundel is systematisch in zes afdelingen onderverdeeld.

In afdeling één 'Ethnobotanic change' (p. 1-88), die vijf artikelen bevat, wordt voornamelijk geprobeerd prehistorische voedingspatronen op het spoor te komen. Afdeling twee 'Dietary change' (89-144) bestaat uit vier artikelen. Hierin wordt vooral ingegaan op veranderingen van het traditionele voedsel in verschillende culturen. Twee artikelen verdienen een iets uitvoeriger bespreking. In haar onderzoek naar veranderingen in de voedingspatronen in een Noordamerikaanse stad combineert *Norge W. Jerome* de toepassing van participerende observatietechnieken met het afnemen van interviews. Hoewel er sprake is van een toenemende individualisering van voedingsmenu's blijkt de hypothese houdbaar te zijn, dat de voedingsveranderingen zich in de moderne, geïndustrialiseerde maatschappij met haar geregeld en overvloedig voedselaanbod in twee fasen cyclisch voltrekken. In de eerste fase probeert men, bij wijze van variatie, een bepaald voedingsmiddel met een lage frequentie in het menu op te nemen; in een tweede fase van stabilisatie wordt het menu blijvend met dat produkt uitgebreid (91-111; 8 tab.). *M. M. Kronld en G. G. Boxen* betreuren het dat er door cultureel antropologen en voedingsdeskundigen studie gemaakt wordt van het menselijk voe-

dingsgedrag, zonder dat er enige uitwisseling van ideeën plaats heeft. Om de integratie van beide benaderingen te helpen bevorderen, stellen ze een ontwerp op waarin alle factoren, die in dit verband nadere bestudering behoeven (zoals: energie, voedselbronnen, culturele en individuele waarden, die elk weer onderverdeeld worden) een plaats toegewezen krijgen (113-120; 10 fig.). In afdeling drie (145-212) zijn drie artikelen over tropisch voedsel ondergebracht. Afdeling vier 'Cooking utensils' (213-232) bevat slechts één artikel en wel over de voedingsmiddelen en het kookgerei in de kuststreek van Maine (USA) vanaf 1760. In afdeling vijf (233-248) zijn twee artikelen over de voeding van de Cherokee Indianen opgenomen. Van de zeven artikelen uit afdeling zes 'Food in tradition' (249-336) gaan er drie over westerse voedingspatronen. *Nils-Arvid Bringéus* (251-273) schrijft over het koken van bloedworst in Scandinavië; het artikel is, met geringe afwijkingen in de tekst, ook gepubliceerd in: *Ethnologische Nahrungsforschung*. Vorträge des zweiten internationalen Symposiums für ethnologische Nahrungsforschung. Helsinki 1975. (vgl. VB 4,1 (1978), 49-54). *Hélène Balfet* behandelt de verschillende broodvariëteiten in de landen rondom de Middellandse Zee; tevens gaat ze in op de betekenis van het brood daar als voedsel (305-314). *Grith Lerche* heeft een zeer gedetailleerde studie gemaakt van de recepten en het bakproces van verschillende soorten haver- en gerstebrood bij een gezin in Noord-Schotland. Ze geeft aan op welke uren en in welke maaltijden elke broodsoort gegeten werd. Tenslotte doet ze een beroep op haar collega's om soortgelijke studies in andere landen te maken, nu het nog kan (327-336; 4 foto's). - J.J.-v.P.

Geertsema, H., J. B. Bronsema [en] C. Roggenkamp. *Rondom de Delfzijlen. Zwerftochten door het verleden van heerlijkheid, fortesse, havenstad en gemeente.* Winschoten z.j., Drukkerij- en Uitgeversbedrijf J. D. van der Veen. 375 p., ill.; f 38,-.

Het boek is een gepopulariseerde geschiedenis van Delfzijl. Ten grondslag liggen, naast andere bronnen van verschillende auteurs, de geschriften en aantekeningen van K. ter Laan en J. P. de Smidt, die in de meeste gevallen bewerkt zijn voor dit boek. In het laatste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven hoe de Delfzijler leefde en zich ontpande in de 19e en 20e eeuw. De stof hiervoor is grotendeels ontleend aan teksten van Ter Laan, De Smidt en De Haan. Van die teksten zijn alleen die van De Smidt over het verenigingsleven en de feesten in Delfzijl in de vorige eeuw waarschijnlijk niet eerder gepubliceerd. - J.J.S.

Granger, Byrd Howell. *A motif index for lost mines and treasures applied to redaction of Arizona legends, and to lost mine and treasure legends exterior to Arizona.* Helsinki 1977, Academia Scientiarum Fennica en Tucson, University of Arizona Press. (FF Communications 218). 277 p. ISBN 951-41-0280-0 en 0-8165-0605-1.

De in totaal 339 schatsagen uit Arizona worden, afhankelijk van de periode waarin de schat verloren is gegaan, verdeeld in drie groepen: die van de Spaanse tijd (1540-1848), de vroege Amerikaanse (tot 1900) en de moderne tijd (tot 1958). In deze volgorde worden eerst alle verhalen stuk voor stuk samengevat en in hun motieven ontleed (p. 17-158). De hierop volgende motievecatalogus, die ook aan materiaal buiten Arizona is getoetst, bevat de volgende hoofdrubrieken: a. de plaats waar de schat verborgen ligt; b. de oorzaken hiervan; c. de mensen die hierbij een rol hebben gespeeld; d. de aard van de schat; e. middelen om de schat terug te vinden; f. vermelding van de schat, bv. in brief, op kaart; g. de bewakers van de schat; h. volksgeloof; j. de plaats wordt gevonden, de schat is weg; k. waarom de schat niet gevonden wordt; n. bijzondere omstandigheden

waaronder de schat wordt gevonden; p. bijzonderheden i.v.m. het verbergen van de schat; r. ontkenning dat er een schat bestaat.

Al deze rubrieken zijn zeer fijn onderverdeeld. De motievenscatalogus wordt driemaal afgedrukt: eerst compleet met vermelding van alle rubrieken (p. 159-174), vervolgens alleen voorzover de rubrieken van toepassing zijn op de schatsagen van Arizona, met bronvermelding (175-247) en tenslotte nog eens zonder bronvermelding, alleen met verwijzing naar de bladzijden waarop in het eerste, analytische gedeelte van deze studie de motieven worden signaleerd (248-265). Een bibliografie besluit het werk.

- A.J. Dekker.

Hartmann, Wolfgang. *Der historische Festzug. Seine Entstehung und Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert.* München 1976, Prestel-Verlag. (Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts 35). 292 p., 209 ill.; f 95,-; ISBN 3-7913-0352-X.

Er is tot nu toe veel onderzoek gedaan naar de feesten van de Renaissance, de Barok en het Rococo, maar met een algemene analyse van de feesten van na 1800 is zelfs nog nooit een begin gemaakt. In deze leemte wil Hartman met dit werk gedeeltelijk gaan voorzien. Hij behandelt hier de historische optochten uit de 19e en het begin van de 20e eeuw, die in Europa ten noorden van de Alpen zijn gehouden. Eerst geeft hij een kort overzicht van de optochten in de 16e tot de 18e eeuw. Deze waren alle triomfaal van karakter, waardoor ze zich duidelijk van die van de 19e eeuw laten onderscheiden: de optochten representeerden de eigentijdse, hogere machten van hof, kerk en Franse Revolutie, terwijl het volk slechts passieve toeschouwer was.

Aan de hand van een beschrijving van achttien belangrijke historische optochten die tussen 1835 en 1937 in verschillende Noordepese steden gehouden werden, schetst hij het ontstaan, de bloeitijd, het verval en het weer opleven in de nationaal-socialistische periode. Vervolgens gaat hij na welke aanleiding die historische optochten hadden, wie de organisatoren waren, welke thema's en motieven gebruikt werden, welke pretenties de optochten hadden e.d. Ook wordt aandacht besteed aan de meer specifieke kenmerken der optochten in de Duitse steden, in Zwitserland, België, Nederland en Frankrijk. Uit deze onderzoekingen trekt Hartmann als belangrijkste conclusie, dat de historische optocht de meest karakteristieke feestvorm was van de 19e-eeuwse burgerij, die zichzelf was gaan beschouwen als verdediger van de, veelal nog jonge, nationale staten, als borg voor de vrede en de vooruitgang in kunst, industrie en wetenschap. Met de uitbeelding van gebeurtenissen uit het verleden probeerde de burgerij deze pretenties te rechtvaardigen.

Het boek, dat rijk geïllustreerd is, besluit met een register, vijf programma's van belangrijke feesten en een catalogus van 350 historische optochten die in diverse Noordepese steden tussen 1791 en 1939 werden gehouden; in deze catalogus worden van elke optocht de belangrijkste kenmerken gegeven. - J.J.-v.P.

Humburg, Norbert. *Städtisches Fastnachtsbrauch in West- und Ostfalen. Die Entwicklung vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert.* Münster 1976, Volkskundliche Kommission für Westfalen. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 5). 434 p.

Humburg beperkt zich tot de stedelijke vastenavondgebruiken tussen de dertiende en de negentiende eeuw, omdat over de vastenavondviering op het platteland in deze periode niet een evenredig grote hoeveelheid gegevens bekend is. De opkomst van het door verenigingen georganiseerde carnaval in de negentiende eeuw vormt de tijdgrens. Humburg begint met een kritische bespreking van de literatuur en de theorieën over

oorsprong en etymologie van de vastenavond. Tot nu toe heeft men vaak van zeer vroege vermeldingen van allerlei gebruiken ten onrechte aangenomen dat die op de vastenavond betrekking hadden. De eerste ondubbelzinnige vastenavondgegevens dateren echter volgens Humburg pas van het eind van de dertiende eeuw. De vastenavond komt dan voor als dagaanduiding en vrijwel tegelijkertijd als pachttermijn en als dag waarop geestelijke en wereldlijke instellingen een bijzondere maaltijd aanrichten en geld of etenswaren uitdelen. Humburg was voor zijn gegevens voornamelijk aangewezen op kronieken, plaatsbeschrijvingen en archivalia. Het probleem van dit materiaal is dat het doorgaans bestaat uit geïsoleerde gegevens waardoor het wel zeer moeilijk, zo niet onmogelijk is om enig verband tussen de verschillende elementen van de vastenavondviering aan te brengen en een samenhangend beeld van het verloop ervan te krijgen. Een dergelijk beeld leveren zelfs niet de uitvoerige beschrijvingen van de vastenavond in de zestiende-eeuwse Munsterse kronieken van Kerksenbrock en Röchell. Het is daarom begrijpelijk dat Humburg in tamelijk los van elkaar staande hoofdstukken een aantal belangrijke onderdelen van de vastenavond behandelt: verkleeding en maskering (48-62), vastenavondspel (63-79), ruiterspelen (80-92), dansen (93-105), spelen ter beëindiging van de vastenavond in de vorm van een begrafenis of van een proces, gevolgd door een terechtstelling (106-114) en tenslotte de bestrijding van de vastenavond (115-134). In een samenvattend overzicht (143-160) merkt Humburg o.a. op dat de stedelijke vastenavondviering in de dertiende eeuw voor het eerst wordt vermeld, maar voordien al lang bekend moet zijn geweest en in de zestiende eeuw een hoogtepunt bereikt. Vanaf de veertiende eeuw verschijnen er al verboden, maar hoewel deze tot in de achttiende eeuw telkens herhaald worden, slagen ze er niet in de vastenavondviering geheel uit te bannen. Vooral in Westfalen heeft de vastenavond zich behoorlijk weten te handhaven totdat deze in de negentiende eeuw in het carnaval overgaat. Humburg heeft geen wezenlijke veranderingen in de viering kunnen vaststellen, geografische verschillen binnen het onderzochte gebied evenmin. Wel blijken bepaalde in de negentiende en twintigste eeuw bekende elementen in vroeger tijd nauwelijks vermeld te worden. Dat kan b.v. wat betreft de deelname van kinderen, aan de bronnen liggen, maar b.v. bij de bedelomgangen lijkt dat Humburg niet waarschijnlijk, want die zouden zeker in de verboden genoemd zijn. Het boek bevat verder naast o.a. een bibliografie van het vastenavondonderzoek in Westfalen en Nedersaksen (395-404) en een lijst van de gedrukte bronnen (405-417) alle door de auteur gebruikte teksten uit deze bronnen. Deze zijn per hoofdstuk in chronologische volgorde afgedrukt, nemen veel ruimte in (223-391), maar verhogen in sterke mate de bruikbaarheid van het boek. - A.J. Dekker.

Joode, Ton de, *Feesten in Nederland. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Nederlandsche Middenstandsbank nv 1927-1977.* Amsterdam 1977, Meijer Pers. 111 p., ca. 140 ill.; niet in de handel.

De Joode tracht de achtergronden van een aantal feestelijkheden zoals kermis, bevrijdingsfeesten, carnaval, meiboom, ringrijden, schuttersfeest, midwinterhoornblazen, Driekoningen, palmpasen, pasen (ei, vlöggelen), luilak, Pinksteren (pinksterbruidje), oogstfeest (laatste schoof, bloemen-, fruit- en groentecorso), St. Maarten, St. Nicolaas, voor potentiële feestgangers duidelijker te maken. De tekst wordt begeleid door ongeveer 140 foto's en afbeeldingen van schilderijen en tekeningen waarbij evenwel dikwijls een tijdsaanduiding ontbreekt.

Verder bevat het boek een register, adviezen voor de feestganger en een literatuuropgave. - M.v.Z.

Korff, Gottfried, und Martin Scharfe. *Fromme Bilder fürs christliche Haus. Ausstellung im Haspelturm des Schlosses Hohentübingen vom 30. November 1975 bis 6. Januar 1976.* Tübingen 1975, Ludwig-Uhland-Institut f. empirische Kulturwissenschaft enz. (16) p., 9 ill.

Analyse van de functies van religie aan de hand van door de lagere klassen gebruikte godsdienstige prenten (wandplaten, boekillustraties en andere godsdienstige prenten), met de nadruk op de 19e en 20e eeuw. – M.v.Z.

Lindner, Kurt. *Bibliographie der deutschen und der niederländischen Jagdliteratur von 1480 bis 1850.* Berlin/New York 1976, Walter de Gruyter. 840 p.; talrijke facs.; f 367,20; ISBN 3-11-006640-8.

Deze bibliografie, eerste van twee delen, omvat de gedrukte bronnen die of duitstalig zijn of in het Duitse taalgebied (Duitsland, Oostenrijk, duitstalig Zwitserland) zijn verschenen. In een aanhangsel is de Nederlandse jachtliteratuur opgenomen over de periode 1566-1850 (ca 50 p.). Onder jachtliteratuur wordt ook literatuur over valkerij en vogelvangst, maar niet die over visserij verstaan. – J.J.S.

Lüthi, Max. *Das Volksmärchen als Dichtung. Ästhetik und Anthropologie.* Düsseldorf-/Köln 1975, Diederichs. (Studien zur Volkserzählung 1). 224 p.; ca. f 20,-; ISBN 3-424-00543-6.

Dit boek bestaat uit vijf afzonderlijke studies: *Schönheit und Schönheitsschock* (p. 11-52); *Stil und Komposition* (53-90); *Technische Mittel und künstlerische Wirkungen* (90-130); *Spiel der Motive und Themen* (131-150) en *Menschenbild* (151-184). De eerste vier zijn gewijd aan de esthetica van het sprookje, de laatste aan de anthropologie, d.w.z. aan het beeld van de mens en diens visie op de wereld zoals we die in het sprookje aantreffen.

In het eerste opstel wijst Lüthi op de grote waarde die in het sprookje aan de schoonheid wordt toegekend. Niet alleen mensen, vooral vrouwen natuurlijk, maar ook de natuur en voorwerpen worden vaak als mooi voorgesteld. Lüthi's tekst wekt echter al spoedig de indruk dat alles in het sprookje om de schoonheid draait. Dat komt enerzijds door de overvloed aan voorbeelden die hij in zijn betoog opneemt, anderzijds doordat de schoonheid als een op zich zelf staand gegeven wordt behandeld, los van de overige inhoud van het sprookje. Men krijgt hierdoor geen zicht op de betekenis van de rol die schoonheid in een sprookjestekst of sprookjestype kan spelen. Die rol is m.i. in het algemeen beduidend kleiner dan Lüthi beweert. Een ander bezwaar is dat Lüthi's uitspraken over het Europese volkssprookje gebaseerd zijn op een volstrekt willekeurige groep sprookjesteksten waarvan niet duidelijk is in welke mate zij representatief zijn. Wat in dit stadium nodig lijkt is dat eerst vastgesteld wordt van hoeveel belang de rol van de schoonheid in de diverse sprookjes en sprookjesverzamelingen is.

In het tweede opstel voert Lüthi enkele voor een deel reeds eerder door hem behandelde stijl- en compositiekenmerken ten tonele: de lineaire, isolerende stijl, de helderheid van de structuur en de begrippen perfectie/imperfectie en stabiliteit/dynamiek. Tussen al deze zaken wordt opvallend weinig verband aangebracht. De perfectie of het perfectionisme komen volgens Lüthi voort uit de neiging van het sprookje tot het extreme. Het drijft de zaken graag op de spits. Dit laatste is zeker het geval, maar ik zie geen reden om dit als perfectie op te vatten, zeker niet als Lüthi dit extremisme in alle gevallen in verband gaat brengen met de volmaaktheid van de sprookjeswereld. De voorbeelden die hij van de perfectie geeft zijn weinig overtuigend omdat ze de kloof

tussen extreem en perfect niet vermogen te overbruggen. Als de held nog net, op het allerlaatste moment, zijn taak volbrengt, dan kan ik in dit 'nog net' maar moeilijk 'ein Mittel des Märchens, die Perfektion zu demonstrieren' zien, maar uitsluitend een middel om via een extreme situatie de spanning op te voeren: doelpunt in de laatste minuut. Ook de imperfectie, vooral de kleine onvolkomenheid, 'der kleine Fehl', zou men dienen te beschouwen als contrast tot de volmaaktheid van de sprookjeswereld: de held die 'net niet' op tijd de dichtklappende deuren passeert en hierdoor een stukje van zijn hiel verliest; of: de held vraagt alle dieren om een bepaalde informatie die zij hem niet kunnen geven, er ontbreekt echter nog één dier en dat kan het wel enz. Ook het gebrek aan motivering in het sprookje rekent Lüthi tot de imperfectie. Maar weinig of geen motivering is in het sprookje net voldoende en zeer functioneel, wat Lüthi zelf trouwens ook inziet. Het aspect 'ontbreken' ontbreekt hier geheel. Het begrip imperfectie is er niet op van toepassing. Lüthi tracht te veel zaken onder één noemer te brengen. Dit zien we ook in het hoofdstuk *Stabilität und Dynamik*: een lange opsomming van vrijwel alles wat ook maar enigszins onder deze begrippen valt onder te brengen, o.a. de al dan niet levendige voordracht van de sprookjesverteller, diens vrijheid om binnen zekere grenzen persoonlijke variaties aan te brengen, verandering van tempus en van derde in eerste persoon en omgekeerd, verder anticipaties, humor enz. Omdat al deze zaken ook in andere literaire genres waargenomen kunnen worden, was het wel nuttig geweest als Lüthi tegelijk er bij gezegd had in welke mate zij karakteristiek zijn voor het sprookje. Ik denk trouwens dat dit laatste niet of nauwelijks het geval is. Het blijft hierdoor tevens onduidelijk wat het voor zin heeft de wel zeer algemene begrippen stabiliteit/dynamiek op het sprookje toe te passen. Het leert ons niet veel meer dan dat het sprookje stabiele en dynamische elementen (van zeer heterogene aard) bezit evenals de andere genres en nog veel meer dingen op deze wereld.

Na deze algemene principes van stijl en compositie bespreekt Lüthi enkele technische middelen, hun artistieke effect en hun anthropologische betekenis: herhaling, variatie, contrast, polariteit en extreem. Vervolgens gaat hij na of er binnen het sprookje sprake is van zogenaamde artistieke economie en verspilling, m.i. een tamelijk zinloze bezigheid die slechts triviale en nutteloze constatering oplevert. Van de herhaling b.v. wordt opgemerkt dat die 'rein rational gesehen' overbodig is, maar ze kan verschillende functies hebben en daardoor is er tegelijk sprake van economie, aldus Lüthi. Ook het gebruik van zogenaamde blinde en stompe motieven is verspilling, maar Lüthi voegt daar direct aan toe dat er diepere redenen zijn waarom deze motieven zich in het sprookje toch weten te handhaven. Het is duidelijk dat, alleen indien men uitsluitend let op de voortgang van de handeling, bepaalde elementen als 'overbodig' beschouwd kunnen worden. Maar waarom toch zouden we ons op zo'n eng standpunt moeten stellen van waaruit een aanzienlijk deel van het sprookje ineens verspilling blijkt te zijn? Even ongemotiveerd is het om de samensmelting van drie sprookjes tot één als verspilling te bestempelen, zoals Lüthi doet. Tenslotte een voorbeeld van artistieke economie: een schoorsteenveger verklaart de billen van een zich onfatsoenlijk gedragend meisje zwart te willen maken: 'Auch hier also wird Gebrauch gemacht von den Möglichkeiten, die der Beruf des Handlungsträgers eröffnet.'

De laatste twee studies zijn minder problematisch. In *Spiel der Motive und Themen* behandelt Lüthi enkele belangrijke wondermotieven, het eigen leven dat bepaalde motieven los van hun oorspronkelijk kontekst kunnen gaan leiden en verder enkele belangrijke thema's, o.a. schijn en werkelijkheid en de ironie van het lot. In *Menschenbild* tracht hij een karakteristiek te geven van het beeld van de mens in het sprookje. De mens verschijnt er als een geïsoleerd wezen dat behoefte heeft aan steun en deze kan

verkrijgen doordat het snel met iedereen en alles contact heeft. De mens is ook een 'omwegwezen' dat niet alles in één keer goed doet, maar fouten maakt, verboden overtreedt waardoor een mentaal ontwikkelingsproces mogelijk wordt. Verder gaat Lüthi nog uitvoerig in op de vele critiek die vooral de afgelopen tijd weer op het sprookje geleverd is, namelijk dat het sprookje wreedheid, sadisme en een repressieve mentaliteit zou bevorderen. Lüthi toont zich niet geheel ongevoelig voor deze critiek maar probeert ze toch zoveel mogelijk tot bescheidener proporties terug te brengen, o.a. door telkens met tegenvoorbeelden aan te komen. Hij wijst er in het algemeen op dat het belangrijkste effect van het sprookje niet maatschappelijk of politiek, maar psychohygiënisch van aard is. Het sprookje is niet op groepen, maar op individuen gericht. - A.J. Dekker.

Minderhoud, H. D. *700 jaar Dalen. Historisch overzicht van de geschiedenis van de gemeente Dalen.* Dalen 1976, Gemeente Dalen. 161 p., 47 ill.; f 12,50.

Dit boekje geeft een veelzijdig beeld van het leven in Dalen gedurende 700 jaar. De gegevens zijn afkomstig uit geschreven bronnen en gesprekken met inwoners. Deze gesprekken gingen voornamelijk over het leven van vroeger. Er zijn enkele opmerkingen uit die gesprekken over geboorte, huwelijk, dood, voeding en burenplichten in de tekst verwerkt. - J.J.S.

Nederlandse volkskundige bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegenheidsuitgaven. XXIV. Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde (1886-1960) door Karel Lambrechts. Antwerpen 1977, Centrum voor studie en documentatie. XLVI, 338 p.; Bfr. 500,-.

Vanaf haar oprichting in 1886 heeft de Koninklijke Vlaamse Academie, die onder haar actieve leden vooraanstaande volkskundigen telde, voor het behoud van het eigen karakter van het Vlaamse volk geijverd. Ze deed dit o.m. door prijsvragen over volkskundige onderwerpen uit te schrijven en door volkskundige artikelen in haar Verslagen en Mededelingen op te nemen. In de inleiding van dit 24e deel van de Nederlandse volkskundige bibliografie worden deze beide activiteiten met voorbeelden toegelicht; tevens wordt er een korte levensschets gegeven van elf academiemedleden die in de geschiedenis van de Vlaamse volkskunde een belangrijke rol hebben gespeeld.

De bibliografie is zoals gebruikelijk systematisch ingedeeld naar het systeem van Hoffmann-Krayer, en ontsloten door middel van een persoons- en een zaakregister.

- J.J.-v.P.

Nutrition and anthropology in action. Ed. by Thomas K. Fitzgerald. Assen/Amsterdam 1977, Van Gorcum. (Studies of developing countries 21). 155 p.; f 27,-; ISBN 90-232-1447-1.

Deze bundel artikelen wordt gepresenteerd als de eerste studie die zich beweegt op het terrein van de antropologie van de voeding ('nutritional anthropology'), een nieuwe richting in de wetenschap, die de tekortkomingen in de voeding van een bepaalde gemeenschap wil verbeteren met inachtneming van de sociale verhoudingen en de traditionele opvattingen over het voedsel binnen die gemeenschap. De bundel bestaat uit drie delen, namelijk: 1. theoretische, 2. methodologische en 3. meer op de praktijk gerichte artikelen.

Robert L. Freedman opent het theoretische gedeelte met een historisch overzicht van studies, die sinds 1890 verschenen zijn en waarin etnografisch materiaal als achtergrond gebruikt wordt voor een beter begrip van de voeding van een gemeenschap. Aan de hand

van veel voorbeelden uit verschillende delen van de wereld demonstreert hij, dat voedingsproblemen van bepaalde culturen alleen opgelost kunnen worden als voedingsdeskundigen geholpen worden door antropologen, die aangeven hoe een verandering van een bestaande voedingsgewoonte zich binnen het sociaal-culturele denken van een gemeenschap kan voltrekken (1-23). *Kurt W. Back* meent dat de keuze van voedsel en de wijze waarop men dat voedsel bereidt of eet, middelen voor het individu zijn om zich met een gemeenschap of groep verbonden te weten (de identiteitsfunctie van het voedsel). Zo kan men vaak, op grond van wat iemand eet, bepalen tot welke groep of gemeenschap hij behoort, terwijl uit zijn fysiek voorkomen zijn economische of sociale positie spreekt; in ontwikkelingslanden heeft men zelfs kunnen constateren dat de mensen er soms liever honger lijden dan onbekend voedsel eten. Daarmee zijn vroegere opvattingen weerlegd, volgens welke voedsel voornamelijk zou dienen om individuele behoeften te bevredigen (24-34). *Dorothy J. Cattle* wijst de particularistische benadering af in het huidige voedingsonderzoek, dat uitgevoerd wordt door diverse wetenschappen zonder dat er sprake is van enig contact met elkaar. Het alternatief is volgens haar interdisciplinaire samenwerking; deze is echter pas mogelijk als er een theoretisch kader geschapen wordt, dat zowel het voedingsonderzoek insluit als de toepassing van de theoretische kennis in de praktijk. Om die reden stelt ze een adaptatiemodel voor, dat gebaseerd is op de mogelijkheid van de mens zich aan te passen aan veranderende situaties. Biologische, evolutionaire, ecologische en socio-culturele factoren, die alle op elkaar inwerken, krijgen er hun plaats in (35-45). *Mari H. Clark Forbes* analyseert het huidige gebruik van in het wild groeiend voedsel door de bevolking van het Griekse eiland Methana met als doel, de voedselvoorziening van dat gebied in prehistorische tijden te reconstrueren. Aan het slot geeft hij aan, welke aspecten in de toekomst door diverse wetenschappen onderzocht moeten worden om een dergelijke reconstructie in het algemeen plausibel te maken (46-61; 2 fig.).

In het eerste artikel van het methodologische gedeelte geeft *Christine S. Wilson* een overzicht van de meest toegepaste methoden in de voedingsantropologie, zoals participerende observatie bij de voedselopname of het meten van de energie, die de mens bij diverse handelingen verbruikt (62-68). Op grond van ervaringen, opgedaan bij een veldonderzoek naar het veranderend voedingsgedrag in een dorp in Noord-Carolina, bespreekt *Thomas K. Fitzgerald* de voor- en nadelen van participerende observatie en van het afnemen van interviews bij voedingsonderzoek. Om het bezwaar van geïdealiseerde antwoorden te ondervangen, heeft hij een spel, het Food Choice Game, ontwikkeld, dat uitsluitend beschouwd mag worden als een aanvulling op de eerder besproken technieken om materiaal te verzamelen. Door het creëren van deze spelsituatie, waarin in wezen gevraagd wordt een waardering te geven van het op kaarten afgebeelde, plaatselijke voedsel, worden de informanten uit de verdedigingspositie gehaald, die een gevolg is van het ondervraagd worden. De verschillende waarden (lekker, niet lekker; gezond, minder gezond e.d.) die ze aan het voedsel toekennen, worden vervolgens door middel van een bepaalde statistische techniek in verband gebracht met leeftijd, geslacht, ras, bepaalde sociale positie enz. Fitzgerald pleit ervoor, dat de antropologie ook deze, vooral door psychologen toegepaste, statistische techniek tot de hare maakt (69-78; 2 foto's). *Kathleen M. Dewalt en Gretel H. Peltó* bespreken enkele antropologische benaderingen kritisch en pleiten voor het gebruik van bepaalde statistische technieken in de antropologie, waarvan ze er enkele demonstreren in de uitwerking van hun onderzoek naar de oorzaken van de bestaande voedingsverschillen in een Mexicaans stadje. De verschillende voedingspatronen blijken er maar voor een klein deel verklaard te worden door de ideeën die de mensen over de afzonderlijke voedingsmiddelen hebben;

gezinssamenstelling, de economische en sociale positie van het gezin, het al of niet bezitten van vee e.d. zijn, althans in deze samenleving, belangrijker verklaringsfactoren (79-93; 7 tab.).

In de derde afdeling van deze bundel, die vijf artikelen bevat, staat de toepassing centraal van de antropologische kennis in concrete probleemsituaties op het gebied van de menselijke voeding, zoals ondervoeding bij babies op Jamaica, de kropziekte op Nieuw-Guinea als gevolg van jodiumtekorten. Deze studies uit de praktijk laten zien dat het succes van ontwikkelingsprojecten uit kan blijven, omdat men vaak nog te weinig rekening houdt met de sociale verhoudingen, de economische of politieke omstandigheden en/of het gedachtenleven binnen de samenleving. - J.J.-v.P.

(Nijhof, IJsbrand). *Karnavalsvereniging d'Olde Waskupen 1955-1977.* 's-Heerenberg 1977, Karnavalsvereniging d'olde waskupen. 512 p., ca. 500 foto's en ill.; f 25,-.

Voor de oorlog werd in 's-Heerenberg het carnaval in een besloten club gevierd. Toen tijdens de oorlog het gebouw waar de viering plaatsvond, vernield werd, maakte de toenmalige pastoor van de gelegenheid gebruik om het carnaval voortaan te verbieden en er een 40-urengebed voor in de plaats te stellen. Het gevolg was dat men massaal uitweek naar Elten, Emmerik en zelfs Düsseldorf en Keulen. Om aan deze ongewenste uittocht een eind te maken nam kapelaan A. W. A. Uyttewaal in 1955 het initiatief om in 's-Heerenberg weer tot een eigen carnavalviering te komen. In overleg met pastoor en burgemeester werd het verbod opgeheven, het 40-urengebed naar halfvasten verschoven en een comité opgericht bestaande uit vertegenwoordigers van diverse vak- en standsorganisaties. In 1956 was het carnaval weer terug. In dit gedenkbboek geeft Nijhof per jaar een verslag van de carnavalviering waarin telkens aan de orde komen: het prinsenbal (de wijze waarop de prins wordt gepresenteerd, wie er die avond optreden: buutteredners, zangers, dansers, orkesten enz.); de carnavalschlager; de onthulling van de monumenten in de verschillende straten; het vlaghijsen ten huize van prins Carnaval; de optocht van wagens en groepen, gevolgd door de ontvangst door de burgemeester en de overhandiging van de sleutels van de stad; het kindercarnaval; de bezoeken aan bejaarden- en ziekenhuizen; het verbranden van de pop na de afvalrace en tenslotte op 11 november de pronkzitting waarop de oude prins aftreedt waarna enige tijd later in de conclaafzitting de nieuwe prins wordt gekozen. Verder behandelt Nijhof de organisatie-structuur van de carnavalsvereniging en schetst hij ontstaan en activiteiten van de verenigingen en clubjes die op allerlei wijzen hun bijdrage aan de viering leveren. Uit deze 2 x 11 verslagen kan men opmaken dat steeds meer mensen actief aan het carnaval meedoen en dat dit zich steeds verder ontplooit. Recente ontwikkelingen zijn de carnavalskrant, het oude wijvenbal, de loterij, de meervoudige prinsenbals en pronkzittingen voor verschillende soorten publiek en het instellen van allerlei onderscheidingen. Het is duidelijk dat het carnaval in 's-Heerenberg voor grote groepen van de bevolking een belangrijk gebeuren is dat ook buiten de carnavalstijd voor heel wat afleiding zorgt. Minder duidelijk is het wat deze mensen beweegt ieder jaar weer een dergelijk feest te organiseren waar telkens zo'n 40.000 bezoekers uit de hele omgeving op afkomen. Naast leut en persoonlijke ambities spelen mogelijk ook plaatselijk chauvinisme en financiële belangen een rol. Maar op deze aspecten gaat de auteur niet in. - A.J. Dekker.

Parayre-Kuntzel, Marguerite. *L'Église et la vie quotidienne du paysan d'Alsace au Moyen Age.* Strasbourg 1975, Librairie Istra. (Publications de la société savante d'Alsace et des régions de l'Est. Collection Recherches et documents 18). 87 p.

Op basis van gedrukt bronnenmateriaal poogt de schrijfster een beeld te geven van de manier waarop de religie van de boeren in de Elzas van de 10e tot en met de 16e eeuw verweven was met hun agrarische bezigheden en de reacties van de officiële Kerk daarop.

Het eerste deel van het boek, *L'Église et les préoccupations du monde paysan*, behandelt de angst van de boeren voor de duivel en voor tovenaars en heksen als veroorzakers van slecht weer en veeziektes. De Kerk bood hun afweerrituelen (het zegenen van het weer en van velden en dieren door priesters, het luiden van klokken), heilbrengende objecten ter bescherming van dieren en gewas, heiligen die aangeroepen konden worden. Mevrouw Parayre hanteert een grove tweedeling, enerzijds de Kerk, d.w.z. de priesters, beziel van het verlangen het ware geloof zuiver te houden, anderzijds het volk, dat geneigd was tot magische praktijken. In de praktijk ziet zij veel mengvormen, die ze verklaart uit een streven van de Kerk om d.m.v. concessies greep op de massa's te houden. Deze mengvormen veroordeelt de schrijfster nogal eens als oppervlakkig, niet-christelijk, zelfs heidens. Het lijkt me dat haar afkeer soms haar zicht op de zaken verduistert. Parayre citeert een 15e eeuwse in de volkstaal gesteld handschrift waarin oude magische formules en kerkelijke zegeningen naast elkaar staan. Zij neemt aan dat het in gebruik geweest kan zijn bij plattelandsgeestelijken (p. 16 e.v.) M.a.w. ook binnen de priesterstand bestonden verschillende vormen van Christendom. Het is de vraag of men het opnemen van elementen uit de volksreligie door de geestelijkheid wel altijd kan verklaren als concessies aan het volk, of, zoals auteurs doen die minder positief dan Parayre tegenover het christendom staan, als manipulatie. Het lijkt me reëler te veronderstellen dat de plattelandsgeestelijkheid in de middeleeuwen deel had aan twee culturele tradities: een kerkelijke en een locale. Wellicht hing het van de situatie af welke cultuur op een gegeven moment hun religieus gedrag bepaalde, net zoals bij veel hedendaagse dialectsprekers hun sociale omgeving van het moment bepaalt welke taal zij spreken: het dialect van hun geboortestreek of een taal met een wijder verbreidingsgebied. De schets van het geloof der boeren in kwade machten is vooral gebaseerd op de *Malleus maleficarum* uit de tweede helft van de 15e eeuw. Ik vraag me af of men er niet meer dan de schrijfster doet rekening mee zou moeten houden dat de auteurs van dit werk sterk gepreoccupeerd waren met de bestrijding van hekserij en wellicht meer macht aan demonische krachten toeschreven dan veel van hun tijdgenoten.

In het tweede en derde deel van haar boek behandelt de schrijfster de heiligenverering door wijnboeren en door veeboeren en herders. Hier doet zich het door Van Gennep signaleerde probleem voor, dat het moeilijk is vast te stellen in hoeverre de cultus van een heilige door de kerkelijke organisatie gedragen wordt en in hoeverre er sprake is van volkse vroomheid. Parayre is attent op de verschillen: zij verzamelde niet alleen de patrocinia maar noteerde ook met zorg de minder officiële religieuze uitingsvormen, bij de verering van b.v. St. Urbanus, de grote patroon van de wijnbouw, de kleine bidplekken gebouwd door wijnbouwers, beelden van deze heilige, die in processies rondgedragen werden. Omdat de stof per heilige geordend is krijgt men toch geen duidelijk overzicht van de sociale groepen die de cultus droegen. Zo leest men op p. 34 dat in Thann niet meer de broederschap van St. Urbanus, maar het gilde van de wijnbouwers bij zijn verering de hoofdrol speelde. Dat zou, denkt de lezer, kunnen samenhangen met een interessante verschuiving van een sociale en religieuze organisatie op basis van de nederzetting naar een op basis van het beroep, maar hij kan niet meer

dan de vraag stellen. Op p. 42 schrijft Parayre over wijncorporaties in de steden. Hier gaat het dus niet meer over boeren, maar over stedelingen die in het agrarische actief waren. Ik denk dat het nuttig is in navolging van recent Duits onderzoek (Wenskus e.a. in de bundel *Wort und Begriff 'Bauer'*), ook bij het bestuderen van volksreligie een onderscheid te maken tussen agrarisch en boers. Veel van wat Parayre beschreef is dan wel agrarisch, maar niet boers.

Heel boeiend is de kennelijke emotionaliteit waarmee de wijnboeren met hun heilige omgingen. Ze beloonden hem voor mooi weer op bepaalde omineus geachte dagen en bestrafden hem voor slecht weer. Waarschijnlijk zijn mensen in een branche die aan zoveel meteorologische onzekerheid onderhevig is als de wijnbouw nogal geneigd tot magisch gedrag. Wie hier, zoals de schrijfster van dit boek, alleen de meetlat van een 20e eeuwse orthodoxie aanlegt geeft niet alleen blijk van weinig begrip voor mensen voor wie misoogst wel heel bedreigend geweest moet zijn, maar ontnemt zich ook de kans iets meer van hen te begrijpen, b.v. door hun religieus gedrag te vergelijken met dat van andere beroepsgroepen. – R.E. Künzel.

Peereboom, J. Botters. Alkmaar z.j., Uitgeverij De Alk. (Grote alken 673) 128 p., 103 ill.; f 12,50; ISBN 90-6013-673-X.

In de eerste plaats wil de auteur, ex-IJsselmeervisser, de geschiedenis van de botter beschrijven. Hij koppelt daaraan herinneringen aan de visserij: gereedschap, kleding, voeding, levensomstandigheden en vismethoden. Voorts wijdt hij een deel van het boekje aan de constructie, het onderhoud, de indeling en de tuigage van de botter en aan de botter als vrachtschip. Achterin vindt men een verklarende woordenlijst. Het boekje is voorzien van vele, meest oude, foto's. – J.J.S.

Ploeg, W. H. van der. *Twee eeuwen Stadskanaal.* Den Haag 1977, Kruseman's Uitgeverij. 159 p., 77 ill., f 24,50; ISBN 90-233-0367-9.

Deze compilatie van archiefstukken en andere, gedrukte, bronnen geeft een aardige indruk van het leven en werken gedurende voornamelijk de laatste tweehonderd jaar in Stadskanaal, in het bijzonder van de kanaalgravers en turfgravers. Ook gesprekken hebben tot de inhoud van dit boek bijgedragen. – J.J.S.

Schöne, Bernd. *Kultur und Lebensweise Lausitzer Bandweber (1750-1850).* Berlin 1977, Akademie-Verlag. (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 64). 197 p., 24 afb.; DDRM 30,-.

De bandweverij in de Lausitz wordt aanvankelijk als huisindustrie door kleine zelfstandige producenten uitgeoefend. Deze behoorden voordien grotendeels tot de groep mensen die weinig of geen land bezaten en die door de starre feodale bezitsverhoudingen ook geen kans hadden hiertoe op de een of andere wijze toegang te verkrijgen. Binnen deze groep van thuiswevers ontstaan geleidelijk aan grote verschillen. De financieel sterken zijn in staat nieuwe, dure machines aan te schaffen waarmee zij hun zwakkere broeders gaan doodconcurreren. Deze worden gedwongen in loondienst te gaan, al dan niet in een fabriek, hetgeen uiteindelijk leidt tot de vorming van een min of meer klassebewust proletariaat. Behalve aan de technische en economische ontwikkelingen besteedt Schöne uitvoerig aandacht aan de invloed van deze ontwikkelingen op het familieleven, de nabuurschap en het wonen: de banden van het gezin met de familie en de buurt worden lossen, het geld waarmee goederen en diensten gekocht kunnen worden en verenigen met een maatschappelijk doel nemen hun functie over.

De cultuur van de bandwevers komt slechts in bescheiden mate ter sprake. Ten gevolge van hun werk, hun contacten met de stad en door de behoefte aan een eigen culturele identiteit tegenover de boerenbevolking oriënteren zij zich op de cultuur van de stedelijke burgerij. Schöne laat dat voornamelijk zien aan de veranderingen in hun kleding en voeding en aan het commerciële denken dat zij zich spoedig eigen maken. Het is jammer dat hij dit culturele aspect niet wat ruimer heeft behandeld door ook aandacht te besteden aan b.v. het verenigingsleven, de huiselijke en openbare feestelijkheden en het godsdienstig leven. Over dergelijke zaken krijgt men nauwelijks iets te horen wat mogelijk een gevolg is van Schönes sterk sociaal-economisch gerichte belangstelling. – A.J. Dekker.

Slokkers, C. J. M. *Mesjeus, markten, mussen, molens en andere emmertjes mijmeringen over Steenberghe*. Zevenbergen 1977, Archivariaat 'Nassau-Brabant'. (Publikaties van het Archivariaat 'Nassau-Brabant' 40). 80 p., 17 ill.; f 4,50.

Een bundel korte krante-artikelen, gebaseerd op gegevens uit oude jaargangen van de Steenbergse Courant en het gemeente-archief, over een groot aantal onderwerpen, waaronder kermis (p. 21–25), beroepenlijsten uit 1815 en 1888 (25–26), feesten (30–33), bedevaart naar Brielle (41), schuttersgezelschappen (43–45), inventarisatie van Steenbergse verenigingen, instellingen en organisaties (54–75). – M.v.Z.

Speerstra, Hylke. *Bij nacht en ontij. Slepers, bergers, baggeraars*. Bussum 1977, De Boer Maritiem. 163 p., 106 foto's; f 35,-; ISBN 90-228-1944-2.

Tien mannen vertellen hier over het wel en wee van het werk in bagger-, sleep- en bergingswezen uit de eerste helft van de twintigste eeuw. – J.J.S.

Tenèze, Marie-Louise, et Paul Delarue. *Le conte populaire français. Catalogue raisonné des versions de France et des pays de langue française d'outre-mer: Canada, Louisiane, Îlots français des États-Unis, Antilles Françaises, Haïti, Ile Maurice, La Réunion*. Deel 3. Parijs 1976, G.-P. Maisonneuve et Larose. XI, 507 p., ca. f 65,-; ISBN 2-7068-0623-0.

Het derde deel van de Franse volksverhalencatalogus is gewijd aan het dierenprookje (AT 1–299). De eerste twee delen, verschenen in 1957 en 1964, gingen over het wondersprookje, in de twee nog te verschijnen delen zullen de overige AT-nummers behandeld worden: AT 750–1199 en AT 1200 en volgende. Tenèze heeft niet zonder meer alle verhalen die in de AT-index als animal tale een nummer hebben gekregen in haar catalogus willen opnemen, maar alleen de door haar als echt erkende dierenprookjes. In de inleiding (p. 3–99) tracht zij eerst het dierenprookje af te bakenen tegen andere genres waarin ook dieren voorkomen, voorzover deze genres tenminste, ten onrechte, als dierenverhaal in de AT-index zijn opgenomen: het etiologische verhaal, het mimologisme (nabootsing en interpretatie van dierengeluiden), verder sage, anecdote, het zogenaamd realistische verhaal over het gedrag van dieren en tenslotte verhalen waarin dieren een rol spelen in de intriges tussen mensen. Zo kunnen volgens Tenèze o.a. AT 63, 116, 200, 217 en 237 niet als dierenprookje beschouwd worden en dat houdt in dat in de catalogus hun inhoud niet wordt geanalyseerd. Wel worden onder het betreffende nummer de bronnen van het verhaal genoemd.

Deze voor het genrebegrip nuttige, kritische schifting komt mij slechts in een enkel geval problematisch voor, namelijk bij de dramatische (= niet-epische) mimologismen. Tenèze beschouwt ze vanwege de overwegend dramatische presentatie, het veelvuldig

gebruik van de directe rede, niet als dierensprookje (conte), maar vindt toch wel dat er sprake is van een verhaal (récit) dat qua inhoud en structuur zich niet van het dierensprookje onderscheidt. Een kwestie van smaak, meent zij dan ook voorzichtig.

Na deze afbakening tracht zij structuur en betekenis van het dierensprookje nader te bepalen. In tegenstelling tot het dynamische wondersprookje met zijn gesloten structuur is het dierensprookje een statisch verhaal met een open structuur, d.w.z. dat aan het eind van het verhaal, meestal bestaande uit een of meer gevallen van bedriegerij, de verhouding tussen de figuren weer is zoals aan het begin; al dan niet openlijke rivaliteit of vijandschap. Hierdoor kunnen gemakkelijk verhalen in steeds wisselende combinaties aaneengeregen worden tot verschillende ketens. Tenèze houdt met deze bijzonderheid rekening door in de catalogus telkens per verhaal aan te geven in welke combinaties het voorkomt en welke plaats het hierin inneemt. Volgens haar ligt aan alle dierensprookjes de idee ten grondslag dat ieder dier zich dient te gedragen overeenkomstig zijn natuurlijke aanleg en zijn plaats in het geheel van de schepping. Ieder vergriep tegen dit principe wordt afgestraft. In enkele verhalen (AT 85, 222, 225) arrangeert het slachtoffer zelf zijn bestraffing, in de meeste verhalen echter gebeurt dit via een listige tegenspeler. Omdat deze gang van zaken als natuurlijk wordt geaccepteerd, is het dierensprookje niet alleen in zijn structuur statisch, maar ook wat betreft zijn kijk op de wereld. De inleiding waarin verder nog kort wordt ingegaan op de stijl van het dierensprookje en de relatie van het dierensprookje tot de Roman de Renart en de middeleeuwse fabel, wordt gevolgd door 58 teksten die dienen als illustratie bij inleiding en catalogus (101-250). De catalogus (251-494) bevat van ieder verhaal een uitgebreide analyse, een opsomming van alle versies en waar mogelijk een commentaar waarin voornamelijk oudere literaire versies (dierenepos, fabel) ter vergelijking worden aangevoerd. Het boek wordt besloten door een lijst van ongeclassificeerde dierensprookjes (470-489) en bibliografie van tekstverzamelingen (495-504). - A.J. Dekker.

Unbehagen an Weihnachten? Ausstellung des Ludwig-Uhland-Instituts für empirische Kulturwissenschaft (Universität Tübingen) im Haspelturm des Schlosses Hohentübingen, 1. Dezember 1974-6. Januar 1975. Tübingen 1974, Ludwig-Uhland-Institut f. empirische Kulturwissenschaft, (16) p.

De samenstellers geven in de eerste plaats een kort overzicht van het ontstaan van het kerstfeest als harmonieus familiefeest vol kindergeluk en vrome stemming in de 19e eeuw. Daarna gaan zij in op de beelden en verwachtingen die het kerstgebeuren oproept, zoals saamhorigheid, vrede en harmonie, naastenliefde, het uitwisselen van cadeau's. Deze manier van kerstviering is niet te ontlopen door op vakantie te gaan of het kerstgebeuren af te wijzen. Door het ontwikkelen van een kritische en positieve instelling ten aanzien van de kerstviering kan deze juist een nieuwe, waarachtiger inhoud krijgen, menen de auteurs. - M.v.Z.

Vermeeren, Karel. *Eindhoven toen Eindhoven nog Eindhoven was.* Den Haag 1977, Kruseman. 219 p., 162 ill.; f 27,50; ISBN 90-233-0375-X.

Dit boek bevat gegevens die de schrijver na het verschijnen van zijn eerdere werk *Eindhoven tussen gloeikouske en gloeilamp* (1976) (zie *Volkskundig Bulletin* 4,1 (1978)) nog ter beschikking stonden. De opzet van beide boeken is eender: in vrij korte hoofdstukken passeren een groot aantal onderwerpen de revue. Vermeeren schrijft o.m. over de uitdeling van broodjes aan de schooljeugd op St. Catharinadag, over feestelijkheden als de viering van een pausfeest, floralia, kinderoptochten en -processies, het

koninklijk bezoek in 1904, het jubileumfeest van Philips, over prijsuitreiking op school, over kinderspel, over teerdagen en reises van kerkkoren, over een aantal straatventers (visverkopers, scharenslepp, voddenkoopman enz.) en over bidprentjes. Het boek bevat geen register en geen bronvermelding. – M.v.Z.

Der wahre Butt. Die wundersamen Wandlungen des Märchens vom Fischer und seiner Frau, vorgestellt und erläutert von Heinz Rölleke. Köln 1978, Diederichs. 102 p., 22 ill.; DM 14,80; ISBN 3-424-00607-6.

Dit boekje bevat 12 versies (8 Duitse, 1 Franse, 1 Spaanse, 1 Finse, 1 Siberisch/Turkse) van het sprookje over de visser en diens vrouw wier wensen telkens vervuld worden door een vis b.v. een Butt (AT 555). Het is samengesteld naar aanleiding van de onlangs verschenen roman van Günther Grass *Der Butt*, waarin dit sprookje een belangrijke rol speelt. Grass heeft hierin bewust de man gekozen als degene die het wensen niet meer kan laten. In het sprookje is dit meestal de vrouw, maar de man gaat lang niet altijd vrijuit, soms komen de mateloze wensen juist van hem, zoals in een van de twee oudste versies, beide van Philipp Otto Runge (1806). In de inleiding behandelt Rölleke de lotgevallen en de invloed van deze twee sprookjesteksten van Runge, waarvan het origineel verloren is gegaan en gaat hij kort in op de strekking van het sprookje. Bij iedere sprookjestekst levert hij een summier commentaar betreffende inhoud en stijl en de verzamelaar. – A.J. Dekker.

Wander, B. *Het Oldambtster boerenbedrijf van 1800-1920. Een voorlopige oriëntatie aan de hand van literatuur.* Arnhem 1977, Nederlands Openluchtmuseum XII, 37 (17) p., 24 ill.

Wander legt in zijn literatuurrapport het accent op de landbouw-economische en sociale veranderingen binnen het Oldambtster boerenbedrijf in de achttiende en negentiende eeuw. Het rapport is opgesteld naar aanleiding van de herbouwde boerderij 'Kloostergare' uit Oldambt in het Openluchtmuseum. In drie bijlagen vindt men de toenmalige gereedschappen, gewassen en terminologie. – J.J.S.

Wort und Begriff 'Bauer'. Zusammenfassender Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas. Hrsg. v. Reinhard Wenskus, Herbert Jankuhn und Klaus Grinda. Göttingen 1975, Vandenhoeck & Ruprecht. (Abh. d. Ak. d. Wiss. in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. Dritte Folge 89). 263 p.; DM 69,-; ISBN 3-525-82362-2.

In 1966 verscheen een artikel van Le Goff over de boeren en de agrarische wereld in de literatuur van de vroege Middeleeuwen. Hij constateerde daarin dat, hoewel de vroegmiddeleeuwse maatschappij overwegend agrarisch was, er toch in de literatuur van de vijfde en zesde eeuw vrijwel geen boeren voorkwamen. Le Goff verklaarde dit uit de oriëntatie van de cultuur en uit maatschappelijke veranderingen. In de heersende ideologie van de vroege Middeleeuwen stond de arbeid niet hoog genoteerd, een erfenis van de Grieken en Romeinen, die leefden van de arbeid van slaven; van de stammen van buiten het Romeinse Rijk, bij wie moed meer telde dan vlijt; van de Joden en Christenen tenslotte, die contemplatie stelden boven actie. De literatuur en de beeldende kunst werden abstracter, minder gericht op de sociale werkelijkheid; tijdens de Merovingische periode hielden alleen de geestelijkheid en de militaire bovenlaag een eigen gezicht, de boeren verdwenen uit het beeld. De belangrijkste maatschappelijke verandering was het feit dat de stand der vrije boeren sterk teruggedrongen werd. Voortaan vormden

afhankelijke, min of meer onvrije boeren (*servi, mancipia, coloni*) de meerderheid. Toch zijn er enkele teksten uit deze periode waarin Le Goff boeren meent te herkennen: veroordelende uitspraken van kerkelijke zijde over heidenen (*pagani, rustici*), waarin reeds gekerstende stedelingen zich uitspreken over nog heidense plattelanders; teksten waarin *pauperes* – een term waarvan de interpretatie nog steeds omstreden is – een bepaald werk verrichten, zoals ploegen met ossen of houthakken (*sicut mos rusticorum habet*, zoals *rustici* plegen te doen, zegt een van de teksten); tenslotte rekent Le Goff tot de indirecte getuigenissen over boeren uitspraken over *rustici* in de zin van ongeletterden, onwetenden. (*Les paysans et le monde rural dans la littérature du haut moyen âge. – L'agricultura e il mondo rurale nell' alto medioevo. Spoleto 1966. (Settimane . . . 13). p. 723–741. Herdrukt in J. Le Goff, Pour un autre moyen âge. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais. 1977. p. 131–144.*)

De afwezige boer van de vroege Middeleeuwen staat opnieuw centraal in de in 1975 verschenen bundel *Wort und Begriff 'Bauer'*, neerslag van een aantal bijeenkomsten, belegd ter voorbereiding van het artikel 'Bauer' in het nieuwe *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. De vroegmiddeleeuwse boer wordt er van verschillende kanten benaderd, door filologen, een cultureel antropoloog, een volkskundige, een archeoloog en enige historici. Anders dan Le Goff betrekken Wenskus c.s. niet alleen de christelijke Zuid- en Westeuropese cultuur in hun onderzoek, maar ook de talen en literaturen van West- en Nooroeuropa. Deze Duitse onderzoekers zijn in grote lijnen tot een gemeenschappelijke conclusie gekomen: in de vroegmiddeleeuwse bronnen komt de boer niet of nauwelijks voor, niet door de ideologische oriëntatie van de dominante cultuur, maar omdat hij nog niet bestond.

Ten dele komen de Duitsers tot deze conclusie omdat zij, geïnspireerd door studies over *peasant societies* van vooral Noordamerikaanse cultureel antropologen, een strenger omschreven begrip boer hanteren dan tot nu toe meestal gebruikelijk was in de Europese landbouwgeschiedenis. De historicus Wenskus, van wiens hand de eerste bijdrage is ('Bauer' – *Begriff und historische Wirklichkeit*, p. 11–28), werkt overigens niet met een definitie, maar met een complex van eigenschappen, een *Merkmalsbündel*. Een boer produceert voedingsmiddelen uit dieren en planten (dit houdt in dat hij het stadium van jagen en voedsel verzamelen achter zich gelaten heeft, wat niet voor het einde van het Neolithicum het geval was); hij produceert in een zelfstandige productie-eenheid (is geen slaaf, geen moderne landarbeider, niet iemand met alleen maar een klein stukje grond en verder een belangrijker ander beroep; Wenskus noteert hierbij dat dit soort economische zelfstandigheid wel, maar juridische zelfstandigheid niet karakteristiek voor de middeleeuwse boer is); hij werkt met een ploeg; hij is niet alleen maar de organisator van het werk van anderen, maar werkt zelf mee; anders dan bij de grootgrondbezitter is het personeel in zijn huishouding geïntegreerd. Het belang van deze omschrijving is m.i. niet zozeer dat hij het de moderne onderzoeker mogelijk maakt uitspraken te doen over het wel of niet voorkomen van boeren in een bepaalde periode, maar eerder dat deze reeks van eigenschappen in feite een catalogus van vragen is, waarop men in de bronnen een antwoord kan proberen te vinden.

Voor de prehistorie en de vroege Middeleeuwen zou Wenskus niet van boeren willen spreken omdat er toen nog geen groep was met de hierboven genoemde eigenschappen en bovendien niet omdat de mensen die zich toen bezighielden met landbouw en veeteelt nog zelf de wapens hanteerden. Tijdens de regering van Karel de Grote met zijn beschermende wetgeving voor *pauperiores* (minder weerbaren) begon een proces dat zijn afsluiting zou vinden in de 11e tot en met 13e eeuw. Van toen af bestonden er naast

elkaar een militaire bovenlaag (*militēs*) en een ongewapende boerenstand (*rustici*).

Wenskus meent dat latere onderzoekers vaak onbewust anachronistische voorstellingen terugprojecteerden naar de vroege Middeleeuwen, b.v. het idee dat de Westeuropese boeren altijd conservatief geweest zouden zijn. Dit is volgens hem een secundaire ontwikkeling. Het opkomen van landbouw en veeteelt was een vernieuwing vergeleken bij het voorafgaande stadium van jagen en voedsel verzamelen; pas toen de steden opkwamen en de sociale en culturele veranderingen zich daar sneller gingen voltrekken dan op het platteland kon men de boeren als conservatief gaan zien. Ook bijgelovigheid is vaak voor een typisch boerse eigenschap gehouden. Wenskus merkt op dat dit komt doordat de boeren vasthielden aan oude vruchtbaarheidsrituelen. Maar in de Middeleeuwen deden ook de stedelingen nog hieraan mee. Met andere woorden, veel van wat in de 19e en 20e eeuw als typerend voor boeren beschouwd werd, o.a. door volkskundigen die bij hen resten van een oeroude cultuur hoopten te vinden, is het resultaat van ontwikkelingen in de latere Middeleeuwen en daarna.

Het voorkomen van boeren in een maatschappij is geen op zich zelf staand verschijnsel, de maatschappij moet ernaar zijn. Dat is de teneur van de in deze bundel door de cultureel antropoloog Schlesier weergegeven Amerikaanse theorieën, met name die van Eric Wolf in zijn *Peasants* van 1966. Volgens Wolf zijn boeren altijd geïntegreerd in een politiek bestel, dient een deel van het door hen geproduceerde voedsel voor het levensonderhoud van een bovenlaag die militaire en bestuurlijke taken uitoefent en niet zelf op het land werkt. Bovendien produceren boeren voor markten, waaruit steden kunnen ontstaan. Westeuropa geraakte pas in de loop van de middeleeuwen in het stadium van de *peasant society*.

Als de culturele ontwikkeling enigszins parallel verliep met de sociale ontwikkeling zoals de auteurs van *Wort und Begriff 'Bauer'* die zien zou men tot in de 11e eeuw – en mogelijk nog daarna – geen aparte boerencultuur kunnen verwachten. Dat is dan ook het betoog van de volkskundige in dit gezelschap, K. Ranke. In *Agrarische und bäuerliche Denk- und Verhaltensweisen im Mittelalter* (p. 207–221) zet hij uiteen dat de gehele middeleeuwse maatschappij in hoge mate op agrarische zaken gericht was, maar dat er geen cultuurpatronen bestonden die specifiek voor boeren waren. Gebruiken als de Meibruid, de Meiboom, het Johannesvuur op midzomer passen bij mensen wier leven en werk gericht is op de groei van dieren en planten, zegt Ranke, en in de Middeleeuwen waren alle maatschappelijke lagen dat. Men vindt deze gebruiken niet alleen in dorpen, maar ook in steden en aan hoven. Standsgebonden denkpatronen ontstaan pas bij boeren als vanaf de 11e eeuw een standenindeling ontstaat, waarin de boeren onderaan staan, onder geestelijken, ridders en stedelingen. Volgens Ranke ontstaan dan pas bij de adel en de burgerij negatieve stereotiepen over boeren; zij zouden dom, lui, vraatzuchtig en gierig zijn. Vooral de welvarende boeren hebben gepoogd zich hiertegen te verweren, door de cultuur van adel en burgerij te imiteren en door een positief beeld van de eigen groep te ontwikkelen. Daarnaast boden boeren vaak passief verzet tegen de leveranties en diensten die van hen geëist werden.

Ranke dateert het ontstaan van negatieve stereotiepen omtrent boeren m.i. te laat. Al bij Gregorius van Tours (tweede helft 6e eeuw) wordt een heilige, die afkomstig is uit een voornaam geslacht, door een familielid voor *rusticus* uitgemaakt omdat hij een kudde hoedt (Patroclus in de *Vitae patrum* IX 1, SRM I,2, p. 702). In een 9e-eeuwse tekst, de *Miracula sancti Remacli*, belooft iemand als hij geneest van een ernstige ziekte het klooster te Stavelot een wijngaard te zullen schenken. Na zijn genezing doet hij de beloofde schenking, maar komt er op terug omdat hij de vermindering van zijn inkomsten betreurt zoals boeren nu eenmaal zijn (*ut mos rusticorum habetur*). Hij wordt

wederom ziek, ziet zijn dwaling in en geneest ten tweede male. Als bewijs voor dit wonder voert de tekst het getuigenis aan van verwanten van deze man die de wijngaard verzorgen (lib. 1 c. 15, SS 15, p. 437). Uit het feit dat familie van de bezitter in de wijngaard werkt blijkt m.i. dat het hier inderdaad om een boer gaat. Zowel de minachting van de bovenlaag voor boerenwerk alsook het idee dat boeren gierig zijn komen dus al in enige vroegmiddeleeuwse teksten voor.

De bijdragen van de taalkundigen in deze bundel betreffen het Germaans, het Oudengels, het Oudhoogduits, het woordgebruik van de Lex Salica, het Vroegmiddelhoogduits, de taal van de runeninscripties en het middeleeuws Latijn. Twee wegen worden gevolgd: van vroegmiddeleeuwse woorden die etymologisch verwant zijn met het hedendaagse woord *Bauer* probeerde men de betekenis vast te stellen, en men poogde in vroegmiddeleeuwse teksten woorden te vinden die het hedendaagse begrip 'boer' uitdrukken. Geen van beide sporen leverde woorden op die ons begrip 'boer' dekken. Ziehier enige voorbeelden. In de Lex Salica, de Franse wetsoptekening waarvan de oudste bestanddelen uit de 6e eeuw dateren, is de *leod* een vrij man, die zelfstandig over zijn huis en toebehoren beschikken kan, wiens beschikkingsmacht over het door hem bebouwde land echter beperkt wordt door bevoegdheden van de *vicini* ('buren'). De term *leod* drukt vooral een juridische en sociale positie in de stam uit. In de oudste gedeelten van de Lex Salica treft men wel beschermende regels aan m.b.t. de ploeg en bepaalde soorten werk op het land, maar niet m.b.t. een categorie mensen die zich bezighoudt met landbouw en veeteelt; *aratores* (lett. ploegers) vindt men pas in de Karolingische wetgeving. Angelsaksisch *ceorl* duidt iemand aan die tot de stand der vrijen behoort, een man die zelf over zijn persoon en zijn land beschikken kan. Omdat de meerderheid van de *ceorlas* landbouw bedreef werd *ceorl* tenslotte een woord voor 'boer', zonder dat de oudere betekenissen verloren gingen. Oudnoors *bondi* betekent vaak echtgenoot, het duidt verder een vrij man aan, iemand met een vaste woonplaats, die daar ook grond bezit, maar wel soms van huis kan zijn om handel te drijven of oorlog te voeren. Het Oudhoogduitse *gebur* en zijn verwanten in andere Westgermaanse talen betekenden oorspronkelijk medebewoner van een huis, vervolgens medebewoner van een nederzetting, dorpsgenoot, 'buur', en pas sinds de 11e eeuw ook 'boer'.

Volgens G. Köbler komen ook in de vroegmiddeleeuwse Latijnse bronnen geen boeren voor ('*Bauer*' (*agricola, colonus, rusticus*) im *Frühmittelalter*, p. 230-245). *Agricola* raakt pas sinds het midden van de 11e eeuw in gebruik. *Rusticus* wordt vanaf de late Oudheid gebruikt als tegengestelde van *urbanus* (stedelijk) en in de christelijke literatuur is het een stereotiepe aanduiding van een zondig, heidens, achterbaks of dom iemand. Tot in de 11e eeuw heeft het geen juridische betekenis. Dan pas komt het hierboven genoemde begrippenpaar *miles-rusticus* op. *Colonus* duidt in de vroege Middeleeuwen wel een juridische categorie van personen aan; het is niet geheel zeker, welke, mogelijk staan *coloni* tussen horig en vrij in.

Köblers betoog over *rusticus* heeft mij niet overtuigd. In enige vroegmiddeleeuwse teksten zijn *rustici* onmiskenbaar bezig met landbouw of veeteelt en ik zie niet in waarom het woord dan niet 'boer' zou betekenen. Dat geldt voor de door Le Goff vermelde *pauper* die hout hakt *sicut mos rusticorum habet*, voor de herder die voor *rusticus* uitgemaakt wordt en de gierige wijngaardbezitter, die ik hierboven aanhaalde als vroege blijken van negatieve beeldvorming m.b.t. boeren. Daaraan kan een *rusticus* toegevoegd worden wiens ploegossen door tussenkomst van St. Vaast van de veepest genezen worden (*Miracula sancti Vedasti* lib. 1 c. 4, SS 15, p. 398). *Rusticus* lijkt een verzamelwoord te zijn voor mensen die, gezien vanuit het sociaal, religieus, moreel of cultureel waardensysteem van een bepaalde groep, niet tot die groep behoren en lager

staan dan deze. In de late Oudheid staat het tegenover *urbanus*, vervolgens duidt het in religieuze teksten heidenen aan of mensen die zich onchristelijk gedragen danwel buiten de schriftelijke christelijke cultuur staan; het bijwoord *rustice* en verwante uitdrukkingen betekenen 'in de volkstaal', als tegenstelling tot het Latijn, de taal van de schriftelijke cultuur; al voor het in de 11e eeuw in het begrippenpaar *milites-rustici* tot een aanduiding van een stand wordt in juridische teksten, verwijst het blijkbaar in verhalen- de bronnen af en toe naar boeren, soms met deernis, vaker met afkeer. Rusticus in die betekenis gebruikt is een vroegmiddeleeuwse voorloper van *villanus*, *vilain* en *dorper*, de pejoratieve aanduidingen van boeren door geestelijkheid, adel en burgerij uit de latere Middeleeuwen. Köbler beperkt zich tot de woorden *agricola*, *colonus* en *rusticus* met het argument dat dit de woorden zijn die gewoonlijk 'boer' betekenen. (Hij zegt er niet bij wat dit 'gewoonlijk' inhoudt: in het klassieke Latijn? in het middeleeuwse?) Hij voegt daaraan toe dat hij niet wil onderzoeken of er in de vroege Middeleeuwen mensen leefden die wij boeren zouden noemen, maar alleen of er toen bepaalde mensen boeren genoemd werden. Ik vind dat erg formalistisch. Buiten beschouwing bleven nu allerlei aanduidingen van mensen die blijkens de context kennelijk op het land werkten, b.v. de door Le Goff bijeengebrachte vermeldingen van *pauperes*, die zulks deden. En dan de ontelbare horigen die in oorkonden, goederenlijsten enz. genoemd worden in één adem met het door hen bebouwde land (naast *coloni* vooral *servi* en *mancipia*). Significant taalgebruik: zij, die met hun werk het surplus produceerden waar de wereldlijke en geestelijke bovenlaag van leefde, werden niet aangeduid met woorden die een beroep aangeven, maar naar hun juridische en sociale status, die hen verplichtte tot leveranties aan en werk voor die bovenlaag.

Het sociaalhistorisch, het cultuurhistorisch en het taalhistorisch onderzoek in *Wort und Begriff 'Bauer'* monden uit in de conclusie dat we in het vroegmiddeleeuwse Europa een agrarische maatschappij zonder boeren vinden. In hoeverre worden nu de hier in het begin weergegeven opvattingen van Le Goff door het in deze bundel bijeengebrachte materiaal bevestigd, aangevuld, weersproken?

De belangrijkste aanvulling op het betoog van Le Goff komt m.i. van de filologen. Geen van de woorden in de Germaanse talen die ofwel verwant zijn met ons woord boer of er op het eerste gezicht equivalenten van lijken te zijn heeft als enige of belangrijkste betekenis die van boer. In maatschappijen met betrekkelijk weinig functionele differentiatie vervullen de individuen vaak meerdere functies en rollen; woorden als Oudfrankisch *leod*, Angelsaksisch *ceorl* en Oudnoors *bondi* met elk een heel scala van betekenissen illustreren dat. Blijkbaar deed zich geen feit 'boer' zo dwingend aan de mensen voor dat zij behoefte kregen aan een apart woord daarvoor. Wat telde waren de juridische en sociale positie in de stam en militaire prestaties.

In de visie van Le Goff spelen ideologische factoren een belangrijke rol, houdingen tegenover arbeid bij de militaire en de intellectuele bovenlaag, bij deze laatste bovendien, sinds de late Oudheid, een zich afwenden van de sociale werkelijkheid. Ideologische factoren zijn ook in het Duitse onderzoek verdisconteerd. Zo legt Schabram uit waarom de Oudengelse poëzie vrijwel niets voor het onderzoek oplevert. In de religieuze dichtkunst zijn Kain en Abel, de herders aan wie Christus' geboorte aangekondigd wordt en de goede herder uit de gelijkenis in het Nieuwe Testament de enige boeren en herders. In de wereldlijke poëzie zijn niet boeren, maar vorsten en hun aristocratisch gevolg van strijders het onderwerp. En Ranke wijst er op dat er in de Middeleeuwen alleen *over* boeren geschreven is, soms welwillend, vaker met antipathie; wat wij van hen weten weten we van buitenstaanders. Maar er blijft een verschil. De auteurs van *Wort*

und Begriff 'Bauer' zien beperkingen in de informatie door de aard van de literaire genres en de interessesfeer van de vroegmiddeleeuwse literatoren, bij Le Goff is het vooral de mentaliteit van de geletterden, hun ideologie, die bepaalt waarover geschreven wordt en hoe, en waarover niet. Het feit dat de teksten vrijwel zwijgen wat betreft de boeren krijgt bij hem een bijna Freudiaanse lading: zij worden buitengesloten, verdrongen. De weinige malen dat zij in de kerkelijke literatuur voorkomen zijn ze of deernis- of weerzinwekkend. Mogelijk heeft hij in sommige *pagani*, *rustici* en *pauperes* te snel boeren gezien, anderzijds meen ik dat Ranke en Köbler er te weinig zagen. Volgens de antropoloog Fallers (geciteerd door Schlesier p. 54) gaat het ontstaan van een peasant society samen met de vorming van centra van schriftelijke cultuur in marktplaatsen en steden. In het vroegmiddeleeuwse Westeuropa vervulden de geestelijke centra die functie. Het door Fallers gesignaleerde antagonisme tussen geletterden en analfabeten, tussen 'high culture' en 'folk culture' kwam ook hier voor, en eerder dan Ranke meent. In enige verhalende bronnen vindt men er de sporen van.

In hun administratieve documenten spreken de geestelijken de boeren in de eerste plaats aan als onderhorigen, die tot diensten en leveranties verplicht waren. De middeleeuwse boer, schrijft Wenskus dan ook, werd gekenmerkt door economische zelfstandigheid (het voeren van een eigen bedrijf), niet door een volledige juridische vrijheid (p. 14), en Le Goff: de werkelijkheid van de boeren van die tijd was die van de *servi*, *mancipia*, *coloni*. Dit is een tweede belangrijke oorzaak van hun 'onzichtbaarheid'.

Er is nog een factor van structurele aard, die mogelijk een verklaring kan bieden voor de vrijwel algehele afwezigheid van de boeren in de vroegmiddeleeuwse literatuur en het late opkomen van benamingen voor hen in de volkstalen. Boeren zullen hun identiteitsgevoel in de eerste plaats ontleend hebben aan de lokaal beperkte groep waartoe zij behoorden, aan een nederzetting. Een van de oudste woorden voor 'boer', *gebur*, en zijn Latijnse equivalent *civis* drukken juist deze notie uit. Veel van de groepsgebonden cultuurpatronen van boeren die in de latere Middeleeuwen zichtbaar worden staan in verband met de door hen bewoonde nederzettingen en de daarbij horende grond (*Bader, Dorfgemossenschaft und Dorfgemeinde*). Dit was echter geen 'totaal', de gehele maatschappij omvattend antwoord op de cultuur van de in een veel wijder netwerk levende wereldlijke en geestelijke bovenlaag en op haar ideologie, die hen onderschikte en buitensloot. – R.E. Künzel.